

## Karo nusikaltimų ir genocido padarinių istoriniai tyrimai Lietuvoje 1992–2002 m.

Istoriniai ir teisiniai tyrimai per pastarąjį dešimtmetį, praėjusį nuo įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“ priėmimo 1992 m. balandžio 9 d., buvo labai dinamiški. Galima sakyti, kad nuo išeivijos lietuvių istorijos darbų skaitymo perėjome prie plataus masto mokslinių tyrimų. Tai buvo nauja patirtis, kurią čia mėginsime apibendrinti.

Per dešimt metų buvo keli tyrimų etapai, kurių kiekvienas turėjo savo institucinę ir politinę specifiką. Negalima nepaminėti pradžių pradžios. Pirmoji su istorijos tyrimais susijusi komisija atsirado kuriantis Sąjūdžiui. 1988 m. liepos 13 d. 27 mokslininkus, kultūros ir visuomenės atstovus suvienijo Lietuvos Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Ji turėjo patenkinti visuomenės poreikį prabilti apie visų spalvų Lietuvos istorijos dėmes. Pirmiausia pradėta kalbėti apie istorijos „baltąsias dėmes“ – kas buvo nutylėta, iškreipta, paniekinta, išmesta už komunistinio istorijos supratimo ribų. Istoriniai simboliai ir trėmimai tapo pirmaisiais šios komisijos darbo ir tyrimo objektais. Daugiausia pažengta trėmimų tyrimo kryptimi, nes ir tuo metu (ir dabar) pergyvenusių trėmimus bei sovietinius kalėjimus buvo apie 70 tūkst. Lietuvos piliečių. Visi to meto tyrimai prasidėjo senų ir naujų šaltinių „atradimu“. Tautinio atgimimo laikotarpiu istorija taip pat vaidino didžiulį visuomenę jungiantį vaidmenį. Buvo „atrastas“ Romualdas Misiūnas, Kęstutis Girnius, „Lietuvių archyvas“, Bostono enciklopedija ir pan. Tai natūralu. Atsiradusį poreikį ir tuščią istorinės literatūros „nišą“ užpildė seniau uždrausti ir išeivių išleisti leidiniai. Lietuvos istorikai tuo metu dar buvo nepajėgūs atlikti tokios misijos.

Vis dėlto būtent Lietuvos istorikai turėjo atlikti savo misiją – padaryti šaltiniais pagrįstas savarankiškas išvadas apie komunistinio režimo nusikaltimus ir nacių okupacijos metais įvykdytą genocidą bei karo nusikaltimus. Per dešimt metų buvo atlikti fundamentalūs tyrimai, bet jie dar toli gražu nebaigti. Nevisiškai aiškiai apibrėžtas pačių lietuvių vaidmuo, o tai istorinių procesų suvokimą daro ribotą.

Tyrimams paspartinti 1993 m. buvo sukurta nauja institucija – Valstybinis genocido tyrimo centras, vėliau pavadintas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (LGGRTC). Tiesa, iki 1997 m. jo veikla buvo susijusi tik su dviem dideliais projektais – archyvinio (iki 1996 m. buvo tvarkomas ir perduodamas vieningai archyvinei sistemai buvęs KGB archyvas) ir šaltinių tyrimo – buvo kaupiami, tiriama ir skelbiami antisovietinės rezistencijos ir komunistinio teroro dokumentai. LGGRTC funkcijos prieš penkerius metus buvo išplėtos. Numatyta, kad tai yra valstybinė institucija, „tirianti visas genocido bei nusikaltimų žmonių ir žmoniškumui apraiškas ir Lietuvos gyventojų persekiojimą okupacijų metais, taip pat ginkluoto ir neginkluoto pasipriešinimo okupacijoms procesus, inicijuojanti genocido organizatorių ir vykdytojų teisinį įvertinimą, įamžinanti laisvės kovotojų ir genocido aukų atminimą“. Per pastaruosius penkerius metus LGGRTC ėmėsi įgyvendinti mokslinius projektus – ne tik rezistencijos istorijos, bet ir holokausto, teroro, aneksuotos Lietuvos administravimo, KGB veiklos istorijos bei dar keletą kitų. Vykdomi martirologiniai projektai – surinkta ir paskelbta daugiau kaip 51 tūkst. komunistinį terorą, deportacijas ir kalinimą patyrusių žmonių trumpų

biografijų, rengiamasi paskelbti dar daugiau kaip 150 tūkst. biografijų. Atsirado muziejiniai, leidybos, švietimo, kultūros ir memorialiniai projektai, svarbūs tarptautiniai projektai su Lenkijos, Rusijos, Latvijos ir Estijos istorikais. Taip pat įgyvendinami socialiniai projektai – dokumentų paieška ir tvarkymas nacių bei sovietinio teroro aukoms, kurioms valstybė suteikia tam tikrą socialinę paramą arba ta parama numatyta užsienio valstybių – pirmiausia Vokietijos. Per penkerius metus į LGGRTC kreipėsi beveik 100 tūkst. žmonių. Taigi atlikta ir atliekama didžiulė socialinės ir istorinės, tam tikru atžvilgiu ir psichologinės, reabilitacijos funkcija.

Kitas svarbus žingsnis žengtas Lietuvos Respublikos Prezidentui 1998 m. sudarius Tarptautinę komisiją nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti. Šios komisijos tikslas – istorinė tiesa itin opiais Lietuvos visuomenei klausimais. Komisija aktyviai veikti pradėjo 1999 m. ir po metų išryškėjo rezultatai: pateikti pirmieji išvadų projektai apie okupacinių režimų nusikaltimus. Tarptautinė komisija pirmiausia siekia nacių okupacijos ir holokausto tyrimų Lietuvoje rezultatus pateikti tarptautinei bendruomenei. Tai visiškai suprantama žinant problemas, kurios itin veikia Lietuvos valstybės įvaizdį Europoje ir iškildavo dėl žydų genocidu kaltinamų asmenų teismo persekiojimo bei iškyla dėl holokausto aukų turto restitucijos. Tikėtina, kad per artimiausius dvejus metus bendromis pastangomis bus pasiektas lūžis atliekant fundamentalius holokausto tyrimus ir paskelbiant visuomenei šių tyrimų rezultatus.

Teisiniai tyrimai prasidėjo gerokai vėliau, negu Lietuva prisijungė prie tarptautinių konvencijų: 1948 m. konvencijos „Dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį“ ir 1968 m. konvencijos „Dėl senaties termino netaikymo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai ir žmoniškumui“. Lietuvos įstatymų leidėjai pagrindines konvencijų nuostatas įtvirtino prieš dešimt metų, 1992 m. balandžio 9 d. paskelbę įstatymą „Dėl atsakomybės už Lietu-

vos gyventojų genocidą“. Tos pat nuostatos įtvirtintos ir 1998 m. įsigalėjusiame Baudžiamajame kodekse (BK 71 str.). Būtent per pastaruosius kelerius metus atlikta keletas mokslinių tyrimų, kuriuose nagrinėjamos Genocido konvencijos taikymo Lietuvoje galimybės; pagaliau gvildinti klausimai, ar iš tikrųjų genocido apibrėžimas atitinka dabartines realijas, ar šia konvencija iš tiesų ginamos visų genocido aukų teisės bei siekiama nubausti visus genocidą vykdžiusius nusikaltėlius. Pagrindiniai kritikų argumentai: pirma, konvencija negina socialinių ir politinių grupių (tai itin aktualu Lietuvai), antra, nenumato efektyvaus jos vykdymo tarptautinio priežiūros mechanizmo. Tiesa, kai kas pasikeitė: įsteigtas Tarptautinis Baudžiamasis Teismas ir sudarytas jo statutas, kurį 1998 m. gruodžio 10 d. pasirašė ir Lietuva. Lietuvos Respublika, prisijungdama prie Genocido konvencijos, prisiėmė įsipareigojimą suderinti savo vidaus įstatymus su konvencijos normomis. Išleisdama atitinkamus įstatymus Lietuva taip pat praplėtė genocido sąvoką. Tai buvo racionalus sprendimas siekiant įgyvendinti teisingumą ir nubausti ne tik nacių, bet ir sovietinio genocido vykdytojus. Vis dėlto okupuotos ir aneksuotos Lietuvos gyventojų genocido dažnai nepripažįsta kitų šalių teismai ir atsisako bendradarbiauti siekiant atkurti teisingumą. Bet per pastaruosius metus surinkta pakankamai įrodymų, kuriais galima pagrįsti teiginį, kad Stalino režimo metais lietuviai buvo deportuojami į Sibirą ne tik dėl socialinių ar politinių priežasčių, bet ir dėl tautinių. Todėl Genocido konvencijos išplėstinio traktavimo būtinybė (į genocido nusikaltimo sąvoką įtraukti socialinių ir politinių grupių naikinimą) išlieka, bet yra ne tokia aktuali. Lietuvos teisininkai turi labai tiksliai ir ypač atsargiai kvalifikuoti nusikaltimą, nors ir susiduria su dideliais įrodymų sunkumais.

Taigi per dešimtmetį ne tik žengtas didelis žingsnis vykdant Lietuvoje mums aktualius istorinius ir teisinius tyrimus, bet ir pasiekta visai kita visuomenės nuomonės kokybė vertinant nusikaltimus žmoniškumui ir karo nusikaltimus.